

PAPER DETAILS

TITLE: KARAKTERİSTİK MİMARISİNİN ÖNE ÇIKAN DOKULARI İLE MEMLÛK SEHİRİ

AUTHORS: Hatice GÜLER

PAGES: 159-170

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1150018>

KARAKTERİSTİK MİMARİSİNİN ÖNE ÇIKAN DOKULARI İLE MEMLÛK ŞEHİRİ

Öğr. Gör. Dr. Hatice GÜLER*

ÖZ

Mısır ve Suriye’de XIII-XVI. yüzyıllarda devrin siyasî ve askerî koşulları ile uluslararası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlendiği öngörülen Memlûk Devleti şehirler sisteminin; yönetim, üretim-dağıtım mekanizması, fiziksel yapılanmalar gibi bileşenlerden müteşekkil olduğu bilinmektedir. Bu bileşenlerin tümü olmamakla birlikte çalışmamızda sosyo-ekonomik tarafı ağır basanlar üzerinde durulacaktır. Manevî ve siyasî etkenlerle Memlûk dönemindeki şehirleri organize etme çalışmalarının arttığı görülür. O dönemin yıpratıcı-oyalayıcı Moğol saldırılarını atlattıktan sonra Memlûkler tabi olarak bilhassa mekansal örgütlenme ve daimî işlevsel imar ihtiyacı hissetti. Yapılan şehir örgütlenmeleri ve stratejik sistemler herşeyden önce Haçlı saldırılarını püskürten Müslümanlar’ın hala var ve tarihte etkin olduklarını kanıtlıyordu. Yerinde askerî adımlar sonrası iç istikrarı temin eden Memlûkler’in iktisadî ve mimarî geleneği ile hayat verdiği hakimiyet sahasında asayiş sağlanmış, bunun neticesinde oluşan sükunet ortamında da medenî inkişafa varılmıştır. Çalışmamızda ele aldığımız şehirlerin inşası konusunda sultanların ve emirlerin gayretleri dikkate şayan bir durumdur. Haçlı facialarının unutulmadığı ve Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin gerginleştiği hatta savaşların gerçekleştiği bir dönemde bu kimselerin memleketlerinin nizama sokulması konusunda istekli olmaları Türk-İslam devlet yapısını miras edinmiş Memlûk Sultanlığı’nın genel yapısı hakkında fikir verir mahiyettedir. Mısır-Suriye coğrafyasında yer alan stratejik şehirlerin üretim, ticaret, savunma vb. bakımlardan mühim yerler hale gelmesinde Memlûk sultanları tarafından tatbik edilen imar planlarının payı yadsınamaz. Memlûk idaresi bu durumu keyfi uygulamalardan ziyade Mısır ve Suriye’de başvurduğu iktisadî bütünlüğü korumaya yönelik tedbirlerle sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Üretim, Ticaret, İmar

THE CITY OF MAMLUK WITH FEATURED TEXTURES OF CHARACTERISTIC ARCHITECTURE

ABSTRACT

Egypt and Syria XIII-XVI. century, the political and military conditions of the period and the international trade potential of the Mamluk State system that is organized within the scope of the system; management, production-distribution mechanism, physical structures. Although not all of these components, our study will focus on those who dominate the socio-economic side. It is seen that with the spiritual and political factors, efforts to organize cities in Mamluk period increased. After surviving the atrocious-distracting Mongol attacks of the time, the Mamluks, in particular, felt the need for spatial organization and permanent functional reconstruction. The city organizations and strategic systems proved that Muslims, who had erupted the Crusade attacks, still existed and were active in history. In order to ensure internal stability after military steps, the Mamluks were given the order of civilization by the economic and architectural traditions, and as a result of this, the civilization was achieved in the calm environment. The efforts of the sultans and the commandments regarding the construction of the cities we have discussed in our study are remarkable. In a period when the crusaders disasters were not forgotten and Muslim-Christian relations were strained and even wars took

* Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, haticeozkara9@gmail.com, Orcid ID::0000-0002-8544-2734.

place, their willingness to introduce the country to the order of the state gives an idea about the general structure of the Mamluk Sultanate that inherited the Turkish state structure. Production, trade, defense etc. of strategic cities in Egypt-Syria geography. The share of development plans implemented by the Mamluk sultans cannot be denied. The Mamluk administration provided this with measures to protect the economic integrity it applied in Egypt and Syria rather than arbitrary practices.

Keywords: City, Production, Trade, Reconstruction

Giriş

Şehir yapılanmaları devletlerin karşı karşıya kaldığı siyasî olaylardan bağımsız düşünülemez. Bir başka ifade ile siyasî olaylara-durumlara karşı duruş sergilerken hükümetlerce kullanılan yöntemler şehirleri ekonomik ve sosyal bağlamda besleyen sistemleri ya şekillendirir ya da şehir bu sistemler tarafından şekillendirilir.

Memlûkler en parlak dönemine Sultan En-Nâsır Muhammed Bin Kalâvûn (741/1341) zamanında ulaşmakla beraber Moğollar'ın Ayn Câlut'ta mağlup edilmelerine kadar Memlûkler ve komşuları arasındaki kaos devam etti. Ayn Câlut'taki zafer, Memlûk Devleti'nin meşrûiyet temellendirmesini teşkil etti. Mısır ordusu karşısında yenilen Moğollar çekildikten sonra Şam ve Fırat bölgesi de Memlûk sınırlarına dahil oldu. Şam sahillerinin ise Haçlılar'dan ilk geri alınma hamlesi Sultan Baybars zamanında (658-676/1260-1277) gerçekleşti. Sonuç olarak Şam ve çevresi iki yüzyıldan az sürmeyen Haçlı Savaşları'ndan sonra Müslümanlar'ın oldu. Bu itibarla fizikî kazanımlarla büyüyen, düşmanlardan arındırılan şehirler Memlûk hükümetince yeniden dizayn edilecekti.

Anlaşıldığı üzere idarî yönetimin kontrolünde yoğurularak sosyo-ekonomik alana hizmet edecek oluşumlar zorunlu hale geldi. Elbette zaman zaman mevcut sistemlere eklenenecek, ihtiyaca göre şekillenecek durumlar da oluştu. Dolayısıyla bir Memlûk şehir tipolojisinden bahsetmek mümkün hale geldi. Bu vechle bu çalışmanın konusu Memlûkler zamanındaki şehirlere bakıldığında onların karakteristik yapısını ortaya koyan sosyal ve ekonomik dinamikler üzerinde yoğunlaştırıldı. Memlûk Sultanlığı'nın iki buçuk yüzyılı aşkın hakimiyet dönemi içinde mimarî oluşumlar açısından bir dönemlendirme yapılması mümkün olmakla beraber ağırlıklı olarak devlete en parlak dönemlerini yaşatan sultanlara yer verilerek Memlûkler'e özgü adetlere, savunma planlarına, iktisadî durumlara hizmet eden mekan ve kurgulara değinildi.

Üretim Mekanizması

Türk-İslam tarihine genel olarak bakıldığında sosyal oluşumları zorunlu kılan dinamiklerin maddî-iktisadî menfaatler olduğu görülür. Diğer bir anlatımla sosyal olayların tümü arasında en esaslı olanı ekonomi ile ilgili durumlardır. İktisadî olaylar, bütün beşerî gelişmenin mihrakını teşkil etmekte ve diğer hadiselerin bel kemiğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir devleti ayakta tutan en mühim unsur (Korkmaz 1995: 30) olan iktisat, Memlûk Türk Devleti için de aynı öneme sahip oldu.

Genel telakki bağlamında bir mahalleler birliğinden oluşan ve toprak mülkiyetine bağlı iktisadî bir birliğe sahip olan şehir, geçmiş dönemlerde sadece birtakım oluşumların türü doğrultusunda diğerlerinden ayrılabilirdi. Yalnızca politikanın ve

iktisadın yapı taşları ve bunlara hizmet eden spesifik tedbirler özeldi. “*Kentsel ekonomik politika*”nın gerektirdiği tedbirlerin, dönemin ulaşım şartlarına göre ziraî varlığa bağımlı oldukları gerçeği unutulmamalıdır (Weber 2015: 82).

Memlûk Devleti, Mısır’da hükmetmeye başladığında Mısır’ın vaziyeti nasıldı? Eğer Şam, Eyyûbîler devrindeki yeni sultanın oturduğu yer olduğu için sultanlıktaki en şerefli yer olarak vasıflandırılırsa, hiç şüphesiz Mısır’ın en güçlü ve zengin bölge olarak kabul edilmesi gerekir. Mısır’ın gücü Eyyûbîler döneminde Şam’ın çıkardığının üç katı asker çıkarmasını ve hükümdara vilayet yönetimleri üzerinde sıkı kontrol olanağı sağlayan tarımsal ve ticarî zenginliğe dayanıyordu. Mısır, Selahaddin’in sultanlığının son on yılında ciddi bir finansal kriz yaşamasına rağmen Eyyûbî ülkesinin ekonomik ve askerî çekim merkezi olarak kalmayı sürdürdü (Humphreys 2000: 161).

Konuyla alakalı literatürden yapılan çıkarımlara göre Memlûkler’in malî müesseselerini yaklaşık iki yüz elli yıllık bir gelişim çizgisi bağlamında görmek, idarî yapıların ve detay noktalarının aydınlatılması için büyük çaba harcanmalıdır. Ancak malî idare ve mülkî sistem arasındaki ilişki bir bütün olarak sadece Memlûk Devleti’nin karakteri anlaşılabilirdiği ölçüde tespit edilebilir. Memlûk Sultanlığı askerî bir oligarşi idi ve onun merkezî müessesesi kaçınılmaz olarak ordu idi. Diğer bir açıdan ordu, sistemden beslenen temel kurumdu ve kendisini besleyen gelirlerin toplanması ve dağıtımına nezaret etmekte, bu işlemi manipüle etmekte ve çeşitli yollarla bu işe müdahale etmekteydi. Ordu ve bürokrasinin kesişme alanında en hassas ve açıklayıcı temas noktası kesinlikle iktâ sistemi idi. İktâ, devlet memurları ve askerlere devletten alacakları maaşa karşılık verilen; ancak istendiğinde geri alınabilen gelir tahsisatı sistemi (Humphreys 2004: 225) ve devletin iktisadî hayatının can damarı idi.

Sınırsız bir perspektif ve dipsiz bir kuyu addedilen Mısır’da tarihin her safhasında iktisadî hayatta ziraat, ziraatte ise Nil Nehri belirleyici oldu. Çünkü bu ülkede ziraat, taşan Nil sularının yayıldığı topraklarda daha verimli idi. Nehrin kabarmaları yağmurdan büyük ölçüde mahrum olan Mısır toprakları için hayat kaynağı oluyordu. Arazi vergisinin alınma usulü ve zamanının belirlenmesi bakımından da suyun kabarma ve alçalma zamanları büyük önem arz ediyordu. Nil Nehri’nin bu önemine bağlı olarak önceki ve daha sonraki devletlerin idarecileri gibi Memlûk sultanları da nehrin sularından daha fazla faydalanmaya önem verdiler (Yiğit 2008: 224).

Geniş bir düşünce evreni olan İbn Haldun’un Memlûk şehirlerinin yapısına dair değerlendirmelerine bakıldığında devletin karakterinden kaynaklanan ihtiyaçlarına cevap verme adına muhtelif yapıların inşa edildiği anlaşılmaktadır:

“Zarardan korunmak için hanelerin etrafları sur ve duvarlarla çevrilmeli, şehir bilhassa aşması zor bir tepeye kurulmalı bu mümkün değilse şehrin etrafında nehir ya da deniz bulunmalı ve köprüyle şehre giriş sağlanmalıdır. Bu sayede düşmanların şehre girişine karşı tedbir alınmış olur ve kaleye ya da şehre sığınanları etkisiz hale getirmek güçleşir. Duvar arkasında savaşıp düşmana galebe çalmak kolay olur. Bu şekilde devasa ordulara dahi gerek yoktur. Aynı şekilde şehir bir nehrin kenarında kurulmalı ya da su kaynaklarına yakın olmalıdır. Çünkü şehrin suya yakın olması, halkın geçimine fayda sağlar.” (İbn Haldun 1990: 227).

Bu itibarla Memlûk şehirlerinin iktisadî oluşumlarını anlayabilmek adına üretilen ürünlere göz atmakta fayda vardır. Mısır'da dönemin ekonomik hayatını doğrudan etkileyen en önemli gelişmenin yukarıda da değinildiği üzere Nil Nehri'nin suyunun bolluğu ve eksikliği olduğunu tarih ilmi ile haşır neşir olan herkes bilir. Eğer Nil'in suyu taşarsa ve çok fazla olursa alınan ürün de fazla olur ve böylece temel gıda maddelerinin fiyatı düşerdi. Memlûk Türk Devleti'nin 1250-1382 yılları arası döneminde Nil'in sayesinde fiyat ve ücret hareketi oldukça olumlu bir seyir takip etti. Bu süreç içerisinde fiyatları beklenmeyen şekilde arttıracak ve ticareti menfi yönde etkileyecek bir para krizinin görülmemiş olması, bu istikrarın en kuvvetli delilidir. Para sistemindeki bu istikrar, Memlûk Devleti'nin güçlenmesinin en mühim amillerinden oldu. Ancak Baybars sultan olduktan kısa bir süre sonra Nil Nehri'nin su seviyesi düşmeye başladı ve normal olarak arpa, buğday ve bakla gibi Mısır'da çok tüketilen ürünlerin fiyatları yükselmeye başladı. Buğdayın bir irdebbe 50 dirheme, bakla ve arpanın bir irdebbe ise 20 dirheme yükseldi. Bu sebeple de üstaddâr olan Emîr İzzeddin Aydemir el-Hatîrî'nin elindeki ürünler hariç emirlerin kendi depolarındaki ürünleri satmaları yasaklandı (Yiğit 2008: 239-240).

Ticarî Doku

Genel sonuçları bazen itiraza açık olsa da hem geniş bir kaynak hem de literatür bilgisine dayanan kullanışlı bir malzeme koleksiyonuna sahip Memlûk ticaret tarihi tatmin edici işleyişini sürdürdü. Mezkur sahanın tarihindeki başrol oyuncusu denilebilecek kalelerin, duvarlarıyla çevrili bir kapalı alanın sığınağında yaşayan bir ticaret ve sanayi toplumu olması Ortaçağ kentinin temel özellikleridir (Gibb 1991: 107). İslâm'ın ilk asırlarında ticarî hayatın teşvikine dair yaklaşım pozitifti. Doğu'da, dünya işleriyle iştigal Hristiyan Batı dünyası ile kıyaslandığında daha önce oldu. Dahası, bu itibarla ticareti mümkün mertebe gücü yettiğinde kolaylaştıran kişiye *"el-müse'ar hüve'llah"* ifadesi ile Allah'tan yardım talep eden İslamiyet'in, bu olumlu bakışı ticarî hayatın ve tüccarın menfaatlerine hizmet etti (Ülgener 1984: 129).

Kaynaklardan edinildiği haliyle bir Ortaçağ Sultanlığı olan Memlûk Sultanlığı'nın yapıcı/besleyici bir ticaret üslupları vardı. Nitelik bazında ölçülü bir rekabetle adımlar atmalarının ötesinde ticarî faaliyetlerden uzak durdukları bir dönem dahi olduğunu söylemek çok güçtür.

Haçlı ve Moğollar'ın yıprattığı sistemleri imkanları ölçüsünde kaldırmak ve Suriye'de güç kaybetmekte olan üretimin imdadına koşmak, otuz seneye yakın Mısır'da saltanat süren Memlûk sultanlarının bölgesel ticaret politikaları haline geldi. Nitekim, ticareti canlı tutmak adına Batı ile ilişkilerinin iyi tutulmasının amacı, Haçlı hareketinden Hristiyanlığın bir kısmını uzak tutmak ve Avrupa siyaseti ile prenslerinin seyrini öngörmektir. Ticarî nedenler ikinci safta kalıyor gibi görünmesine rağmen Memlûk sultanlarının en savaşçısı Baybars dahi neredeyse hiçbir zaman ticaret çıkarlarına kayıtsız bir duruş sergilemedi (Heyd 1975: 477).

Memlûk tarihi müelliflerinden el-Makrizî'nin kayıtlarından Mısır'ın ticaret potansiyelinin, XIV. yüzyıl öncesinde sonraki devirlerle kıyaslandığında gayet iyi olduğu anlaşılır. Yine müellifin ifadesine göre Hint Deniz yolunun keşfinden Memlûk Sultanlığı büyük oranda maddî zarar görmedi ve esasen bu ticaret, Mısır için iddia edildiği kadar etkili olmadı (Barthold 1963: 228).

Özlü ama geniş tasarlanmış taramalardan yaptığımız çıkarıma göre Şam ve Kâhire, Memlûk Devleti'nin ticarî hayatında her zaman mühim oldu. Ortadoğu'ya gelen tarım ürünleri ticaret kervanları ile önce Şam'a (Lapidus 1967: 16-18) buradan Suriye'deki limanlara ya da İskenderiye üzerinden Venedik gemileriyle batıya taşınırdı. Bu itibarla Suriye-Mısır Memlûk Sultanlığı'nın malî ve iktisadî refahı için transit ticaret çok büyük etkendi (Barthold 1963: 227).

Bu minvâl üzere eyaletler merkezi şeklinde tasvir edilebilen Suriye, 1310 yılından itibaren sık sık çatışmalara sahne olmuş bir sınır bölgesi oldu. Her ne kadar Memlûkler için sınır bölgesi olması hasebiyle ilk sırada yer almışsa da siyasî ve ekonomik anlamda ikinci derecede mühimdi. Zira Memlûk yönetiminin Suriye-Filistin limanlarını ve ticaret yollarını zapt etmesindeki ihmalkarlığı buradan kaynaklandı. Bir taraftan Suriye eyalet valilerini kârlı gelir kaynağından mahrum ederken öte taraftan İskenderiye yoluyla Avrupa'ya ticaret teşvik edilerek Kâhire ileri gelenleri kalkındırıldı (Humphreys 2007: 371).

Teşkilat karmaşıklığı süreçlerinde dahi Memlûkler, Hindistan'dan ve Uzak Doğu'dan gelen transit ticareti kaybetmemek için büyük çaba sarfetti. Suriye sahillerinin müdafaasındaki eksiklikleri gidermek adına sultanlıklarının ilk zamanlarında deniz kıyılarına ve komşu bölgelere, barınacak yer arayan Türk, Moğol ve Kürt aşiretlerini yerleştirmek, bahsi geçen çabaya hizmet etti (Ayalon 1971: 48).

Bilindiği üzere yerli şehir halkı ile Memlûk yönetiminin kurduğu irtibatlardan birisi iktisadî ilişkidir. Zira yerli üreticinin ziraat hasılatından arta kalan gelir, emir ve sultanlara hibe edilirdi. Dolayısıyla sultanlar bu yöndeki gelirin artması yönünde piyasayı tahhakkümleri altında tutmaya gayret ediyorlar ve bu vechle halkın, biriktirdiği emtiayı satın alması hasebiyle ticarete iştirak etmelerini sağlıyorlardı. Bu haliyle ticaret ehli vatandaşları sultanın finansal temsilcisi addetmek yanlış olmasa gerektir (Holt 2011: 201).

Memlûkler'in aidiyetine dair en somut yansımasını gördüğümüz Nil, üretime olan katkısı bir yana ticaretin de seyrine yön verdi. Sultan en-Nâsir Muhammed döneminde inşa edilen *Halici'n-Nâsırıyye*, Nil Nehri'ne ulaşım kolaylığı sağladı ve tarımda kullanılacak suyun tedariki açısından şehrin iktisadî faaliyetlerini kolaylaştırdı. Herhangi bir saldırı ihtimaline karşı Memlûk sultanları, İskenderiye surlarını tahkim ettirdi. Ancak bunlara rağmen şehir pek çok kere küçük büyük korsan yağmasına ve saldırısına hedef oldu. 1365 yılında Haçlılar tarafından ağır bir şekilde tahrip edilmiş olması buna delildir (Akkuş 2015: 20). Bu itibarla hükümetlerin savunma amaçlı oluşturdukları sistemlerin şehirlerin görüntüsünü şekillendirdiği anlaşılmaktadır.

Devletin payına yeni işlevler düştükçe Memlûkler Kudüs'teki hâkimiyetlerinin ilk evresinde askerî güç uygulamışlar, şehirde sıkı bir denetim kurmuşlardı. Haçlı dominyonundan kalan Venedikliler ile Pisalılar ve Cenevizliler gibi gruplar arasındaki düşmanlıklardan yararlandılar. 1291 yılında yapmak istedikleri şeyi başardıktan yani Akka Kalesi'ni Haçlıların elinden aldıktan sonra Memlûkler yine sistemli şekilde sahil şeridi boyunca uzanan liman tesislerini sökmeye, nüfusu azaltmaya ve göçü teşvik ederek tarımsal verimliliği azaltmaya başladılar ve kervan trafiğinin yönünü değiştirdiler. Böylece yirmi otuz yıl içinde daha önce bolluktan geçilmeyen bir bölgeyi yoksullaştırmayı başardılar. Bu yoksullaşma ihmal ve yanlış yönetimden ziyade bilinçli

bir politikanın sonucuydu. Memlûkler Hristiyanlar'ın siyasî ve dinî nedenlerle Kudüs ile ilgilendiğinin farkındaydı ama en azından son iki yüzyıldır adeta Haçlı Seferleri'ni doğrularcasına, iktisatla ticaretin, din ve siyasetle içli dışlı olduğunun da farkındaydılar. Malî ve ticarî sâikler azaltıldığı takdirde, Haçlılar desteklerinin büyük bir bölümünü yitirmiş olacaktı (Cardini 2004: 76-77).

Hem Haçlılar'a hem Moğollar'a karşı hücumlarında tampon bölge olarak kullanan ve daima büyük bir ordu bulunduran Memlûk sultanları için Şam, Mısır'ın savunmasında oldukça önem arz ediyordu. Aynı şekilde Halep ise Şam'ın müdafaa edilmesi yönüyle önemliydi. 1260 senesinde Şam'ı aldıktan sonra devletin idare merkezi ve ikinci başşehri yapan Memlûkler; Filistin, Hama, Halep ve Hıms'ın idaresini Şam merkezli yönetmeye başladı. Memlûk döneminde Şam'da etkili bir ordunun bulunması şehrin ekonomisine hayat verdi. Ordu mensubu askerler şehrin iktisadî hayatının hareketlenmesine katkıda bulundu. Örneğin askerin teçhizat ve kıyafet ihtiyacını şehirden giderme ihtiyacı zanaatçılığı geliştirdi. Buna bağlı olarak askerî düzene giren şehirde entelektüel anlamda ilerleme de kaydedildi (Lapidus 1967: 13-14).

Mimarî Oluşumlar

Araştırmacılar tarafından yönetmesi, bölüştürmesi, himaye etmesi yönüyle üzerinde mutabakat sağlanan Memlûk sultanlarından Baybars'ın, memleketi imar için gösterdiği faaliyetleri Memlûk Devleti'nin tüm zamanları için de örnektir (Özbek 2018: 178). Bu insan, vücuda getirdiği eserlerle adının kalmasına ve manevî ömrünün uzamasına sebep olacağını bildiğinden önceki sultanların yapmadığı birçok bina vücuda getirdi. Eğer bunları Râdî görmüş olsaydı kendisinin şu: *“Bu mebânînin kubbeleri bunların kubbelerini yükseltenlerin kuvvet ve iktidarlarına şehadet etmektedir. Bânîlerin kudretleri yapmış oldukları mebânî ile mütenâsıptır.”* şiirinin bu binalara layık olduğunu bilirdi. Mısır'da Kal'atü'l-Cebel'de *“Dâru'z-Zeheb”* adını verdiği bir köşk bina etmişti ki bunun bir eyvânı ve oturulacak mahalli ile iki sofrası, *hurmiyye* ve *bâdhenc* vardı. *“Rahbetü'l-Hayâric”* adlı meydanda renkli mermerlerden on iki sütun üzerine bir kubbe yaptırdı. Bu kubbenin içinde kendisinin, kumandanların ve bütün hadem ve hışmıyla mevkiplerdeki heyetin tasviri vardır. İbn Hayyûs kubbeyi şu beyitlerle tasvir etmiştir: *“Orada altından birçok bulutlar vardır ki daima yerlerinde dururlar, gitmez ve açılmazlar onlar öyle câmit bulutlardır ki bunlardan dökülen yağmurlar bütün şehirleri diriltir.”* (İbn Şeddâd 2000: 158-159). Sultan Baybars, daha tahta geçtiği ilk yıllarda, başta Kâhire ve Dimaşk olmak üzere pek çok Memlûk şehirlerinin imarını emretti. Fethettiği kalelerden, ileride kendisine zararı olacağını düşündüklerini tahrip ettirmekle beraber, Bire ve Safed gibi daha sonra askerî faaliyetleri için üs olarak kullanacağı kaleleri de tamir ve tahkim ettirmesi çok önemlidir. İbn Şeddâd, Sultan Baybars'ın saltanatı süresince yaptığı imar faaliyetlerini detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Buna göre Baybars, daha saltanatının ilk günlerinden itibaren su kanallarının açılması yanında, özellikle Haçlı saldırılarına ve Moğol istilasına maruz kalan Suriye ve Filistin coğrafyasındaki şehirler başta olmak üzere bütün yerleşim birimlerinin imarına, kale ve surların tamir ve tahkimi işine büyük önem verdi. Ülke dahilinde yeni köprüler, medreseler ve hastanelerin yapılması, Mekke ve Medine'de Mescid-i Nebevî ve Hz. Peygamber'in kabrinde gerçekleştirilen tamir ve bakım-onarım faaliyetleri, han, hamam,

köprü gibi sosyal yapıların inşâsı yine Baybars devrinde göze çarpan imar faaliyetleridir (Özbek 2018: 178).

Mısır coğrafyasındaki yapılar daha çok İran üslûbunda iken Memlûkler devrinde yapılan yüksek kubbeler, Türk tarzı mimarinin etkisini kanıtlamaktadır. Türkler'e has mimarî türbelerde olduğu kadar camilerde de kullanıldı. Mihrâbın tezyinatı Türk üslûbunu yansıttığı gibi yapılarda Anadolu Selçuklu esintileri göze çarpmaktadır. Bununla beraber inşâ tarzı, türbeler hariç olmak üzere Memlûkler döneminde öylece kalmadı. Sultan Kalâvûn döneminden itibaren Mukattan Dağı'ndan getirilen ve eserlerin günümüze kadar gelmesini sağlayan taşlar yapılarda görülmektedir (Gökbel 2000: 195).

Uyumlu bir entegrasyon sürecinde Piramitler ve Nil Nehri ile bağlantılı nilometre ve köprüler gibi inşâ edilen yapılar Mısır mimarisinin sipesifik yapılarıdır. Hiç şüphesiz bu yapıların amacı nehrin sularından azamî surette yararlanmaktır. Kanallar üzerine *el-Cûsûru's-Sultâniyye* ve *el-Cûsûru'l-Belediyye* adı verilen ve bakımından emirlerin sorumlu olduğu köprüler inşâ edildi (Yiğit 2008: 224).

Memlûk maharet ve felsefesini en güzel gösteren mekanizma olan; Mısır'ın eşi benzeri görülmemiş ve içerisinde doktorları-kimyagerleri bulunan mâristanını Sultan Mansûr Kalâvûn yaptırmıştır (El-Ömerî 1992: 114). *El-Garbî Sarayı* diye bilinen küçük sarayın yerinde bîmâristan yapılmıştır. 1283'te inşasına başlanılan ve 1284'te tamamlanan *el-Mâristan el-Mansûrî*'nin adından da anlaşıldığına göre Kalâvûn zamanında yaptırıldığı ve Kalâvûn'un halkın sıhhati ile azami derecede alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira vefatından sonra kabrinde el sürülen hırkası zihinsel engeli olanlar, çocuğu olmayanlar ya da çeşitli hastalıklara yakalanarak şifa umanlar için umut kaynağı olmuştur (Levanoni 2005: 154). Hastanelerin inşası her uygun vakit ve durumda mümkün görünmekteydi. 1282 yılında iki saray arasında bulunan *Dâru'l-Kutbiyye* satın alındı. Yerine *Bâbu'l-İyd Meydanı*'ndaki *Zümrüt Sarayı* verildi. Emir Alemuddîn Sincar sarayın yerinde, bir cami, bir medrese ile birlikte bir hastane yaptırdı. Yapımlarında görülmedik ihtimam gösterdi. Rivayete göre inşaat on ayda tamamlandı (Makdisî 2019: 41).

Malzemelerin keşfi ve incelenmesi ile kazanılan aşinalığa göre Mısır ve dolaylarındaki tekmiil yapılarda dört tabaka bulunur. Her tabakadaki bina yapıları ve yaşam düzenleri mühendislik açısından oldukça hayret vericidir. Evlerin bazıları diğerlerinin altında kalmıştır. Bu durum pek rastlanılmayan bir yapılaşmadır. Şehir dışındaki köylerin bulunduğu bölgelerde kum daha fazladır ve yapılar genelde tuğladan ve çam ağacından inşâ edilmektedir. Duvarlar genelde mermer olmakla beraber boyanmış ahşapla kaplı ya da altın ve lacivert taşla süslü sahibine göre değişen yapılardır (El-Makrizî 1998: I/289-296).

Doğrudan müreffeh oluşumlara zemin hazırlayan etken olarak addedebileceğimiz hükümetin elinin zamanla güçlenmesi ile 1483'e gelindiğinde Félix Fabri'nin "*bu dev kent, dünyanın en harika kenti*" demesinde yerden göğe kadar haklı olan surlar içindeki Kâhire sahip bulunduğu kırk sekiz pazar ve kırk dört kervansarayla belirli bir dengeye kavuşmuştu. 1798 yılına kadar da yüz elli üç hektarlık alanda yaklaşık yüz bin kişilik bir nüfus yoğunluğu durumu pek değişmedi. Kâhire'nin güney kesiminde *Bâbu'z-Züveyle*'nin ötesinde kimsenin yaşamadığı yerler vardı. Sözgelimi

kentin güneybatısında, tabakhanelerle kaplı uçsuz bucaksız alan ile güneydeki dış mahallelerin yer aldıkları arazi böyleydi. Buralarda yapılaşmış alan iki yüz hektar, nüfus da altmış bin kadardı. Kentin batı kesiminde, Haliç'in ötesinde ise ancak tek tük yerleşmelere rastlanıyordu. Kuzeyde *Bâbü'l-Kantara* ile merkezde *Bâbü'l-Hark*'tan başlayıp batıya doğru uzanan büyük ulaşım eksenleri boyunca görülen yerleşmeler, Haliç ile güneyde Nâsiriyye Gölü arasındaki bölgede ve Haliç kıyılarında iyice yoğunlaşmıştı. Kutsal yerlerin, hamamların konut alanlarının dağılımına bakarak, söz konusu bu kesimdeki kent alanının yüz hektar, nüfusun da otuz bin kişi kadar olduğunu söyleyebiliriz. Kentin güney kesiminin yerleşime açılması, Memlûkler döneminin en önemli olaylarından biridir. Bu bölgede Kâhire'nin seçkin semti halini alan *Birketü'l-Fil* çevresi başta olmak üzere pek çok güzel cami ve görkemli konaklar yapıldı. Kentin bu kesimi XVI. yüzyıl başlarında bir hayli gelişmiş durumdaydı. Batı bölgelerine yerleşilmesi sırasında, yayılma dönemleri örneğin 1293-1340 arasında egemenlik süren büyük sultan Nâsır Muhammed döneminde olduğu gibi yaşanmış, ardından da bir çekilme hareketi görülmüştü. Son dönem ise Kayıtbay egemenliği yıllarında yaşandı. Devlet yönetiminin en üst kademelerinde yer alan Çerkes kökenli başkomutan Emîr Özbek, 1476'da Kâhire'deki en büyük gölün sonradan *Özbekiyye* adını almasına vesile olan doğu kıyısında geniş ölçekli bir imar hareketine girişmişti. Göz kamaştıran bir saray, büyük bir cami olan Özbek Câmii, bir çeşme ve ticarî amaçlı binalar yanında, Kâhireliler'i kanalın karşı yakasına geçirip kentin bu bölgesine yerleşmelerini teşvik etmek amacıyla büyük bir de külliye yaptırmıştı. Başlangıçta bu girişim, sanki başarıya ulaşmış izlenimini veriyordu. Vak'anüvis İbn İyâs şöyle ifade etmiştir: "*Halk güzel konutlar ve gözalıcı evler yapmaya koyuldu. (...) Herkes, bağımsız bir yerleşme haline gelen Özbekiyye'de yaşamak istiyordu.*" Ama ne yazık ki aşı, pek tutmuşa benzemiyordu. 1498'te Emîr Özbek ölünce bu semt de karanlık günler yaşamaya başladı ve zamanla onun yaptıklarından geriye yalnızca bir tek cami kaldı. 1517'de gezgin Afrikalı Jean-Léon, Kâhire'nin güney kesimini "*çok büyük bir dış mahalle*" olarak niteler ve kapladığı alan bakımından Kâhire'den daha kalabalık olduğunu söyler. Buna karşılık kentin batı kesimindeki dış mahallelerinden *Bâbü'l-Lûk*'un Kâhire surlarından yaklaşık bin beş yüz metre kadar uzakta bulunduğunu belirterek, Kâhire'nin nüfusu sekiz bin hane iken onun nüfusunun üç bin hane olduğunu kaydetmiştir. Daha sonra Özbekiyye'den söz etmişse de "*bir zamanlar Mısır ve Suriye sultanının danışmanı olmuş Özbek adındaki memlûkun uçsuz bucaksız sarayı ve görkemli okulu*" ile Cuma günleri halkın toplandığı meydandan başka bir şey anlatmamıştır (Raymond 2016: 95-96).

Memlûkler, Suriye, Mısır ve Irak'ta yapılan medrese ve camilerde kütüphane kurmuşlar ya da mevcut kütüphanelere kitap vakfetmişlerdir. Bununla beraber birtakım türbe ve ribatlara kütüphane bölümleri ilave edilmiştir. El-Melikü'l-Mansur Kalâvûn es-Sâlihî 684/1285'te inşa ettirdiği hastanenin dahil olduğu külliyyeye bir de kütüphane yaptırmıştır. 737/1337'de Emîr İzzeddin Aydemir'in ve Şemseddin el-Vâsîfî'nin Bulak'ta yaptırdıkları camilerde kütüphaneler bulunmaktadır (Palabıyık 2013: 484).

Memlûkler özellikle Kudüs'te Müslümanlar'ın ihtiyaçlarına daha fazla özen gösteriyorlardı. XIII-XVI. yüzyıllar arasında Hristiyan hacı sayısı artmış, hacıları taşımak için Venedik'ten deniz seferleri düzenlenmeye başlamıştı. Bu itibarla Memlûkler

surlarını onararak, Haremü's-Şerîf bölgesini yeniden düzenleyerek ve çok sayıda medrese inşa ederek şehrin görüntüsünü güzelleştirdiler (Cardini 2004: 77).

1309'da Memlûk Sultanı, Benedikten Tarikatı'na Kutsal Kabir'in bazilikasında, Sion ve Beytullahim'de bir yer edinmeleri izni verdi. Daha sonra, yani 1333'te, Napoli Kralı Robert, Sultan'dan şehrin güney surlarının hemen dışında bulunan ve geleneksel olarak "*Son Yemek*" ile bağlantısı olduğu düşünülen yapıların mülk hakkını aldı. Robert, 1342'de bu yapıları Fransiskanlar'a verdi. Bu olay Fransiskanlar'ın Kutsal topraklar üzerindeki muhafızlık görevinin ilk adımını oluşturmuş ve *Son Yemek*'in yendiği odanın Gotik tarzda yeniden inşasını mümkün kılmıştır. Bu yapı bugün de görülebilmektedir. Memlûk idarecileri ibadet yerlerinin restorasyonunda İslam kurallarına çok önem vermişlerdir. İbadet yerlerini tebaları altındaki toplulukların onarması veya restore etmesi yasaktı. Bu nedenle birçok Hristiyan kilisesi gezgin ve hacıların gözüne kötü görünüyordu; bunlar olsa olsa belki XIX. yüzyıl gezginlerinin çürümüş romantizm duygularına hitap edebilirdi. Bu yapılar çevrenin ıssız görünmesine neden olmuştu; bu ıssızlığı XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki dönemde bölgeyle ilgili yapılan tasvir ve resimlerde de görmek mümkündür (Cardini 2004: 78).

Ortaçağ'da stratejik mevkilerin muhafazası için inşa edilen en güvenli, korunaklı yerlerin kaleler olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Çünkü geniş bir bölge ya da şehir içerisinde ani baskınlar karşısında süratlice sığınılacak en iyi liman, müstahkem surlara sahip bir kaledir. Bu maksatla Ortaçağ'da birçok kalenin inşa edildiği görülmektedir. Bunlardan stratejik bir kale olan Aclûn Kalesi, hendek ile çevriliydi. Kale, küçük olmasına rağmen oldukça güçlü bir kale olup içerisinde askerler, askerî mühimmat, yiyecek ve içecek bulunmaktaydı. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1023 metre olup bir dağın üzerinde yer almaktaydı. Ayrıca burası bazı şahısların tutuklanıp hapis cezası çektikleri yerd. Örneğin Rabîa Arapları emîri Zâmil b. Ali ile İsa b. Mühannâ arasında anlaşmazlık meydana gelmişti. 659/1261 yılında Dimaşk nâibi olan Alâeddin Taybars, Zâmil b. Ali'yi tutuklatmış ve ardından Aclûn Kalesi'nde hapsedtirmişti. Ayrıca 672/1274'de Arap emirlerinin büyüklerinden olan Amr b. Mahlûf hapsedilmiş olduğu Aclûn Kalesi'nden kaçmış ve Moğollar'a sığınmıştı. Kalede görev yapan önemli bazı ilim adamları da vardı. Örneğin cerrahî, ortopedi ve klinik tedavi alanlarında meşhur olan İbn el-Kuff, Aclûn Kalesi'nde bir dönem tabiplik yapmıştır. Netice itibarıyla şehirde bulunan bir kalenin; şehri siyasî, askerî ve ticarî yönden cazip bir yer haline getirebildiği anlaşılmaktadır (Şeker 2019: 3800-3802).

Memlûkler saray, câmi ve türbenin yanısıra bilhassa Moğol tehlikesi dolayısıyla şehirlerdeki kale ve surlarını Kâhire, Şam ve Halep kalelerinde olduğu gibi yeniden tahkim etmişlerdir (Gökbel 2000: 195). Kalelerle ilgili başka bir örnek vermek gerekirse Sultan Melik Eşref Halil'in 691/1291 yılı Cemâziye'l-âhirin ilk onuncu gününde Fırat Nehri sahilindeki son derece müstahkem olan *Kal'atu'r-Rum*'u kuşatması önemlidir. Buraya *Kal'a-i Müslimîn* denilirdi ve Fırat'ın batı sahilinde Bire (Birecik) yakınlarındaydı. Ermenice adı *Hromgla* idi. Müslümanlar tarafından fethedilip tamir edildikten sonra ilk önceleri *Kal'a-i Müslimîn*, daha sonraları *Kal'a-i Zerrîn/Altın Kale* adı verildi. Memlûkler devrinde tekrar uç kalesi olarak kullanılan Kal'atu'r-Rum'un eski haşmeti kalmamıştı. Osmanlı Devleti tarafından 1516'da alınan Rum Kalesi Birecik Sancağı'na dahil edildi. Evliya Çelebi, Rum kalesi ile ilgili çarşısı, camisi, hamamı, bahçe ve meyvelerinin bolluğunu anlatmıştır. Sultan Melik Eşref Halil, kaleyi almak için kuşattıktan sonra her

zamanki gibi kalenin çevresine mancınıklar yerleştirmiştir (El-Ömerî 2014: 412). Muhasara esnasında durmadan taş fırlatılıp delikler açıldı. Kaleye gelmeyen taşçı ve orayı delme işiyle uğraşmayan nakîb kalmamıştı. Askerler mücadelelerini nöbetleşe yapmaya başladılar. Piyade askerleri ok atmaya ve gayret göstermeye devam ediyorlardı. Kesin bir karar ve sebatla mücadele ettiler. Sonunda amaçlarına hasıl oldular ve kalede Mansur sancakları dalgalanmaya başladı. Burçlarına ise bayraklar asıldı. Hiçbir engel ya da “*bâşura*” yani muhasara ya da savaş sırasında şehre yapılacak yürüyüş ya da saldırıyı önlemek amacıyla yapılan şehrin iki kapısı arasındaki virajlı yol engel olamadı. Askerler kaleye çıkıp orada kendilerine karşı savaşanların hepsini öldürdü. Kale komutanı Ermeni Kinagilus ve adamları esir alındı. Sultan kalenin eski adının yerine “*en şerefli Müslüman kalesi*” olarak adlandırılmasını, Alemuddîn Sincar eş-Şucâî’yi de oranın yeniden yapılandırılması, hısnlarının tamirâtı ve korunması konusunda görevlendirdi (El-Mansûrî 2016: 123).

İdarî olarak kullanılan kalenin garnizonu ile ticaret yapan halk arasındaki ilişki karmaşık olmakla beraber her daim olduğu gibi şehrin kompozisyonu için hayatî öneme sahipti. Askerin malikanelerdeki ihtiyacını karşılamak üzere zanaatkar kalelere yerleşti. Başka bir deyişle sultanların da garanti ettiği korumaya dayalı tüketim tüccarlar için kaleleri çekim merkezi haline getirdi. Bilhassa ticarete hizmet eden liman şehirlerinde, meskun askerin ticarî kazançları kalenin komutasını tasarruflarında bulundurmalarına paralel olarak arttı (Weber 2015: 91).

Sonuç

Bu çalışmada, Ortadoğu coğrafyasının tarihteki tüm yerleşimler gibi yöneten-üreten insanlar tarafından yapılandırıldığı tezinden hareketle Memlûk Sultanlığı’nın bu fizikî dünyaya katkısı ortaya konulmuştur. Mısır-Suriye’de yaklaşık üç asır varlıklarını devam ettirebilen Memlûk Türk Devleti’nin bu istikrarı kuşkusuz başta askerî olmak üzere siyasî, sosyal, adlî, malî her alanda müesseselerini sağlam temellere oturtmaları ile alakalıdır. Söz konusu sağlam temelin dayanak noktası ise selefleri olan Türk-İslam devletlerinin geleneklerinden beslenmiş olmasıdır. Anlaşıldığı itibarıyla siyasî, hukukî ve askerî bir yapı olan Memlûk Devleti, beslendiği bu kaynak ile tedricen olgunlaştı.

Yukarıda ifade edildiği üzere Memlûk Türkleri’nin XIII. yüzyıldan başlayarak yapılandırdıkları Mısır-Suriye, uyguladıkları imar planları gereğince üretim, ticaret, savunma vb. bakımından bayındır hale getirildi. Haçlı ya da Moğollar’ın ele geçirmesine ramak kala Memlûk hakimiyet sahasında hasımlara yönelik uygulanan politikaların başarı getirmesinde mevcut dokulara ilave ettiklerinin payı büyüktür.

Esasında konu açıktır: Askerî yapıdaki Memlûk Devleti’ne en parlak zamanlarını yaşatan sultanlar dünyaya egemen olmak gibi bir düşüncede olmadıkları için kendi kabuklarına çekilip mevcut olanı korumayı, tehlikeyi savmanın akabinde ise memleketin fizikî tekâmülüne kendilerini adamayı tercih etti. Bu vechle Memlûk idaresi Mısır ve Suriye’de keyfî bir uygulamadan ziyade iktisadî bütünlüğü korumaya yönelik tedbirlere başvurdu. Tolunoğulları Devleti’nden Osmanlı zamanına geçiş devletlerinden olması, Memlûk Sultanlığı’nın kaçınılmaz bir mirasın aktarıcıları oldukları anlamına geliyordu. Kaldı ki sultanlığa en parlak devirlerini yaşatan sultanlar kendilerinden önceki Türk yapılarının sentezini yapmışlarsa da çoğunlukla kendilerine münhasır ihtiyaca cevap verecek dokular ortaya koymuşlardır. Özetle Memlûk mimarisini oluşturan yapı

parçalarının, özelinden geneline kadar birbirini destekler tarzda çalışmakta olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKLAR

AYALON, David, (1971), “Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri”, (çev. Salih Özbaran), **İ.Ü.E.F.D.**, S. 25, İstanbul: 39-50.

BARTHOLD, William, (1963), **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (haz. Fuad Köprülü) (2), Ankara: T.T.K. Yayınları.

CARDINI, Franco, (2004), **Avrupa ve İslam**, (çev.Gürol Koca), İstanbul: Literatür Yayınları.

DÛRÎ, Abdülaziz, (2014), **İslâm İktisat Tarihine Giriş**, (çev.Sabri Orman), İstanbul: İnsan Yayınları.

GIBB, Hamilton A. R, (1991), **İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Endülüs Yayınları.

GÖKBEL, Ahmet, (2000), **Kıpçak Türkleri**, (Siyâsî ve Dinî Tarihi), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

HEYD, Wilhelm, (1975), **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara: T.T.K. Yayınları.

HOLT, P. Malcom, (2011), **Memlûk Kurumu, Ortadoğu Tarihi**, (haz. Youssef M. Choueiri), İstanbul: İnkılap Yayınları.

HUMPREYS, R. Stephan, (2000), “Eyyubi Konfederasyonun Kökenleri”, **Selahaddin’in Mirası**, (çev. Serdar Şengül, Bilal Öztunç). İstanbul: Avesta Yayınları.

HUMPREYS, R. Stephan, (2007), “XIII. Yüzyılda Eyyûbiler, Memlûkler ve Latin Doğu”, **C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XI/1.

İBN HALDÛN, (1990), **Mukaddime**, (Ter. Zâkir Kâdiri Ugan), c.2, İstanbul: M.E.B. Yayınları.

İBN ŞEDDÂD, İzzeddîn, (2000), **Baypars Tarihi: al-Melik-al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi** (çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara: T.T.K. Yayınları.

KORKMAZ, Fahrettin, (2004), **Gazâlî’de Devlet Yönetimi**, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

LAPIDUS, Ira Marvin, (1967), **Muslim Cities in The Later Middle Ages**, Harvard University Press.

LEVANONI, Amalia, (2005), “The Al-Nashw Episode”, **Mamluk Studies Review**, Vol. IX, no. 1.

MAKDÎSÎ, Muhibbeddîn Ebû Hamid, (2019), **Mısır’daki İslam Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri**. (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.

EL-MAKRÎZÎ, Takıyyüddîn Ahmed, (1997), *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I-II, III-IV, (neşr. Muhammed Ali), Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye.

EL-MANSURÎ, Baybars, (2016), *Et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*. (çev. Hüseyin Polat). Ankara: T.T.K. Yayınları.

EL-ÖMERÎ, Şerâfeddin Fazlullah, (1986), *Mesâlikü'l-Ebsâr fi-Memâlikü'l-Emsâr, Devleti'l-Memâlikü'l-Ülâ*, (neşr. Dorothea Kravulsky), VI.bab, Beyrut: el-Merkezu'l-İslâmî li'l-Behûs.

EL-ÖMERÎ, Şerâfeddin Fazlullah, (1992), *Et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, (Tah. Semir ed-Durûbi), el-Kerek.

EL-ÖMERÎ, Şerâfeddin Fazlullah, (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

ÖZBEK, Süleyman, (2018), *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*, Ankara: Berikan Yayınevi.

ŞEKER, Mehmet, (2019), "Orta Çağ'da Şam Diyarının Stratejik Bir Kalesi: Aclûn Kalesi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (4): 3799-3807.

PALABIYIK, M. Hanefi, (2013), "Müslümanlarda Kitap Kültürü ve Kütüphaneler", *İslam Kuramları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları.

RAYMOND, Andre, (2016), *Yeniçerilerin Kâhiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul: Yap Kredi Yayınları.

WEBER, Max, (2015), *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul: Yarı Yayınları.

YİĞİT, İsmail, (2008), *İslâm Tarihi, Memlûkler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

YİĞİT, Fatma, (2015), "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*.